

META DEĞİŞİMİ VE PARANIN SİYASAL İKTİDARIN KURULMA VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİNDEKİ ROLÜ

Dr. Öğr. Üyesi Seydi ÇELİK*

Öz

Avcı-toplayıcı toplumların yerleşik hayata geçmeleri ardından gerçekleşen tarım devriminin, bu toplumların eşitlikçi yapısını bozduğu ve sınıflı/hiyerarşik yapıların ortaya çıktığı ve giderek devletli toplumu meydana getirdiği söylenir. Neolitik dönem olarak adlandırılan bu dönemde, üretim fazlasına ihtiyaç duymayan dolayısıyla sadece kendine yeten yüzlerce küçük köy yerleşimi kurulmuştur. Bunlardan bazıları kurulduğu gibi küçük köy yerleşimleri olarak kalırken bazıları belirli bir eşiğin üzerine çıkmayı başarmış, giderek o dönemin en gelişmiş sosyal/siyasal örgütlenmelerini hayata geçirebilmiştir. O halde bu nasıl olmuştur? Tarım devrimi neden her köy için aynı sonucu doğurmamıştır? Devletli topluma geçişle ilgili pek çok teori olmakla birlikte makalede asıl dönüşümün değiş-tokuş ve pazaryeri ekonomisiyle başladığının altı çizilecektir. Makalede, malın başka bir malla değiştirildiği takas ekonomisinden para ekonomisine, muazzam bir gelişme gösteren ticaret ağının gereksindiği kurumların, giderek nasıl ilk devlet biçimi olan “Kent Devleti” haline geldiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Meta Değişimi • Para • Kent Devleti • Devlet Teorisi • Siyasal İktidar

* Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye | Asst. Prof., Kocaeli University, Faculty of Law, Department of General Public Law, Kocaeli, Turkey.

✉seydi.celik@kocaeli.edu.tr • ORCID 0000-0003-1224-9877

✎ **Atıf Şekli** | Cite As: ÇELİK, Seydi “Meta Değişimi ve Paranın Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecindeki Rolü”, *SÜHFD.*, C. 29, S. 2, 2021, s. 1275-1304.

✎ **İntihal** | Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. | This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

THE EXCHANGE OF COMMODITIES AND INVENTION OF THE MONEY; ITS ROLE ON THE ESTABLISHMENT OF POLITICAL POWER AND IN THE INSTITUTIONALIZATION PROCESS

Abstract

The agricultural revolution, which took place after hunter-gatherer indigenous peoples had begun to live a settled life, adversely affected equality in such communities and led to the emergence of hierarchy (ranking) and class based system as well as the transformation into state societies. During this period, known as Neolithic and where there was noneed for any over-supply, hundreds of small, close-knitand self-sufficient villages were established. Over time, some of those villages remained the same, whereas some others managed to expand to a certain size and turned increasingly into larger forms of social and political organisations.

Why did not the agricultural revolution have the same effect for each village? On this footing, while there exist many theories centring on the transformation into state societies, this Article claims and underlines that such evolution commenced indeed due to direct exchanges of goods/commodities (barter) and market place economics.

Key Words

Exchanges of Goods/Commodities (Barter) • Money (Currency) • City-State (Polis) • Theory of State • Political Power

GİRİŞ

Modern devlet, Avrupa'da gerçekleşen sanayi devrimi sonrasında örgütlenmiş karmaşık modern toplumda ortaya çıkmıştır; daha önceki toplumlarda bugünkü anlamıyla modern devletten söz edilemez. Modern devlet, insanların gündelik hayatını bütün yönleriyle belirleyen, doğrudan veya dolaylı olarak bireyin yapıp-ettiği her şeyle ilgilenmekte olan devlettir. Oluşturulmuş organlar aracılığıyla çıkardığı yasalar ve yaptığı düzenlemeler, bütün davranış ve düşüncelerimizi kuşatmaktadır. Modern devlet organizasyonunun bütün bu kuşatıcılığına rağmen tarihin büyük bir diliminde insanlar devletsiz yaşamışlardır: İnsanlar milyonlarca yıllık tarihinin son 5300 yılı içinde devletli bir toplum haline gelebildiler.¹

---

¹ UYGUN, Oktay, Devlet Teorisi, XII Levha Yayınları, İstanbul, 2014. s.1.

İlk insanlar, bitkiler, meyveler, leşler ve av hayvanlarının etleriyle besleniyor, bu hayvanların kürklerini soğuktan korunmak için giysi olarak kullanıyorlar, vahşi hayvanlardan korunabilmek için ağaç tepelerinde, kaya oyuklarında veya çalı çırpıdan yaptıkları sığınaklarda, özellikle mağaralarda konaklıyorlardı. Mağaraların çevresindeki sınırlı kaynaklar tükendikçe yer değiştiriyorlardı. Göçebe yaşamın, hayatta kalmanın ve avlanmanın zorluk ve tehditleri, insanları küçük topluluklar halinde yaşamak mecburiyetinde bırakıyor ve bu durum dayanışma duygusunun gelişmesine neden oluyordu. Elbette bu ilk insanlar modern anlamda yasalardan, yargıçlardan ve siyasi örgütlenmelerden yoksundu.² Buna karşın saha çalışmalarından elde edilen bulguları değerlendiren antropologlar, ilk insanların, hayatın olağan akışını düzenleyen, bir yaşam standardını sürdürülebilir kılan eşitlikçi bir sosyal yapıyı oluşturabildiklerini göstermişlerdir.

İlk insanların alet kullanmaya başlamaları, evrimsel süreçte önemliydi çünkü bundan önce, birkaç milyon yıl boyunca insanlar günlük yaşamlarını doğanın sunduklarına göre düzenlemekteydi. Alet teknolojisindeki gelişmeler ve bazı hayvanların evcilleştirilmesiyle birlikte yerleşik hayat dönemi başlamış, taş temelli, kerpiç duvarlı evlerden oluşan ilk köylerde tarımsal faaliyete geçilmişti. "Neolitik" olarak adlandırılan bu dönemde, insanların günlük yaşamları radikal bir değişime uğramış, daha büyük gruplar halinde yaşam alanları oluşturmuş, ortak sosyal davranış kalıpları ve inanç sistemleri geliştirmiş, bunun için tapınaklar ve savunma için surlar inşa etmişlerdi. Kendi kendine yeten, dolayısıyla üretim fazlasına ihtiyaç duymayan köy ekonomisi yaygınlaşmıştı. Ancak binlerce köy yerleşimi arasından sadece bazı köyler kent devleti haline gelmeyi başaracaktır. Örneğin Sümer olarak adlandırılan bölgede, anıtsal mimarisi, ileri tarımsal sistemleri ve sanatsal faaliyetleriyle, Uruk kenti, insanlık tarihinin ilk kent devleti olmayı nasıl başarmıştı. Nasıl oldu da bazı köyler devletli bir yapıya dönüşürken diğerleri devlet öncesi yapılarda kaldı?

Tarım ve hayvan evcilleştirmeleri, basit toplumsal işbölümü gibi yerleşik hayata dair çok önemli gelişmelerin, tek başına, dönemin karmaşık sosyal/siyasal organizasyonu olan Kent Devletini kurmaya yetmediği ortadadır. Günümüzde dahi kendi kendine yeten köylerin var

² KAYA, Mehmet Ali, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Pegem Akademi, Ankara, 2016, s.8-9.

olduğu gerçeğinden yola çıkarak sadece bazılarının Kent Devletine ulaşmayı başarmasının başka bir nedeni olması gerekir. Köyün bulunduğu coğrafya, suya yakınlık, tarıma elverişli toprakların varlığı ve savunmaya elverişli konum gibi asgari koşullara sahip olsa bile, yine de her bir köyün Kent Devletine ulaşamadığı görülmektedir. Üretim fazlasına ihtiyaç duyulmayan ilk çağların köy yapılanmaları için farkı yaratan şey, kendilerinde az olan veya hiç olmayan çeşitli ihtiyaç mallarını temin için ticari manada bir değiş-tokuş ekonomisini oluşturabilmeleridir.

Burada daha verimli arazilere sahip olduğu için artık ürünü daha fazla elde eden köyler, bir değişim malına sahip oldukları için, bir adım öne geçtiler. Arazisi verimli olmadığı halde coğrafi olarak sahip olduğu (kerestelik ağaç, maden yatakları, kürk hayvanları, ipek, tuz, balık v.b.) emtialar nedeniyle bu ticaretin bir tarafı olan köyler de aynı farkı yaratma potansiyeline sahip olmuşlardı. Hatta hiçbir meta ürüne sahip olmadığı halde sadece ticaret yolları üzerinde olması ve tüccarlara verdiği hizmet sayesinde gelişen kentler ortaya çıkmıştı. Ticaret insanlığın uzun yıllar boyunca aşamadığı eşğin aşılmasını sağlayan, kurumsallaşmış bir örgütlü toplum için dinamo görevini üstlendi. Ticaretin dönüştürücü gücünü en iyi tahkim eden unsur ise para olmuştu. İlk dönemler deniz kabuğundan tuza, arpadan kürke pek çok “mal”, para yerine kullanılmış fakat ancak Lidyalıların sikkeyi bulmasıyla yepyeni bir aşamaya geçilmiştir. Üzerine bir iktidar sembolü darp edilen bu küçük madeni sikkeler, insanlığın ilkel değiş tokuş ile bir yere kadar getirdiği ve fakat uzun yıllar boyunca aşamadığı eşğin aşılmasını sağlayan, kurumsallaşmış devletli toplumu bütün Akdeniz kıyılarına yayarak küreselleştiren bir işleve sahipti.

Devletli topluma geçişle ilgili pek çok teori olmakla birlikte, bu çalışmada söz konusu dönüşümün, en azından Kent Devleti için, değiş tokuş ve pazaryeri ekonomisiyle başladığının savunusu yapılacaktır. Armağan/potlaç ekonomisinde kalan toplumlarla, kara ve deniz üzerinde ticaret ağları oluşturmayı başaran toplumların hangi farklı yaşam örüntülerini, nasıl oluşturdukları irdelenecektir. Paranın, ilkel değiş tokuştan sikkenin icadına kadar yaşanan evrimi içerisinde sadece ekonomik alanda değil, sosyal ve siyasal dönüşümlerde nasıl belirleyici olduğunu, giderek nasıl “Kent Devleti”ni örgütlemeyi başardığı gösterilmeye çalışılacaktır.

I. KOMÜNAL YAPIDAN DEĞİŞ TOKUŞ EKONOMİSİNE

A. Eşitlikçi Komünal Toplumlarda Üretim-Dağıtım İlişkisi

Polanyi'ye göre, hiçbir toplum malların üretimi ve dağıtımını sağlayan bir sistem olmadan yaşayamaz. "Kazanç amacının yokluğu, ücret karşılığında çalışma ilkesinin yokluğu, çalışırken sarf edilen çabanın olabildiğince azaltma gayretinin yokluğu ve özellikle ekonomik amaçlar üzerine kurulu ayrı ve belirgin bir kurumun yokluğu"na rağmen eşitlikçi komünal toplumlarda da bir üretim-dağıtım/alış-veriş ilişkisi mevcuttur. Söz konusu üretim ve dağıtım, sosyal ilişkiler örüntüsü içerisinde gerçekleştirildiği için, bu toplumlarda, kendisinden ayrı ekonomik kurumların varlığına gereksinim duyulmaz. Çünkü ekonomik yapı, adeta sosyal yapının ve sosyal ilişkilerin içine gömülü durumdadır ve bu nedenle ilkel toplumdaki bireyin ekonomisi sosyal yapıdan bağımsız değildir.³

Mübadale sistemleri pazara dayanmayan ilkel komünal yapıdaki avcı toplayıcı toplulukta, avlanan ve toplanan mallar ve daha birçok şey ortak olduğundan takas değil ama dayanışma kuralları geçerlidir. Eşitlikçi olma özellikleriyle tanımlanan bu topluluklarda, sahip olunan malların genel bir değişim aracı olarak ortaya çıkıp meta haline gelmediğini biliyoruz. Örneğin deri giysisi olmayan topluluk üyesine bu elbisenin sağlanması veya topluluk üyelerinin beslenmesi işi topluluğun bizatihi görevi olmaktadır. Aşırılığa kaçmadan elde edilen ihtiyaç fazlası ürünler, kişisel olarak elde edilmişse kabile içinde, kolektif olarak kazanılmışsa komşu kabilelerle paylaşılırdı. Ancak yine de bu dayanışma ve paylaşma saikiyle yapılan bu "vermeler", karşılığında bireyden toplumsal yapıya uyum gösterme, kurallara uyma ve toplumun diğer eksiklerini giderme gibi zımni bir karşılıklılık sözleşmesini hayata geçirir. Ekonomik alanda değerlendireceğimiz her ilişki biçimi, aynı zamanda toplumun ortak norm ve standartlarla sürdürülmesini de yönlendirir. Her türlü mübadale biçimi, toplumsal normları kendi doğrultusunda şekillendirir ve bireylerin hak ve yükümlülüklerini belirler.⁴

³ POLANYI, Karl, Büyük Dönüşüm (Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri), Çev. BUĞRA, Ayşe, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.118.

⁴ ÖZCAN, Mehmet Tevfik, İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol, Özne Yayınları, 1998, s.228.

Tarım toplumlarında statü sahibi olmanın tek kaynağı olarak görünen mal biriktirme teşebbüsü, avcı toplayıcılarda görülmez. Hatta tam tersi bu toplumlarda zenginlik istenen bir özellik olarak değil sapma ve anomali olarak görülür.⁵ Bunun nedeni bu toplulukların yaşadıkları yerlerdeki yiyecek rejimlerinin dengeli ve yeter derecede bol ve çeşitli olmasıdır. Bu insanlar sefalet bir yana, tüm ihtiyaçlarını karşılamak için günde 3-4 saat çalışıp geri kalan zamanlarını sosyalleşme, dinlenme, eğlenme ve oyun aktivitelerine ayıran⁶ bolluk toplumlarıdır.⁷ Bilinenin aksine tarıma geçmiş topluluklara göre daha az açlık ve kıtlıkla karşılaşmışlardır.⁸

Tarım toplumuna geçtikten sonra da mülkiyet uzun bir süre sadece kişinin ekip biçtiği, topladığı ve çürümeden önce kullanabildiği şeylerle sınırlı kalmış olmalıydı.⁹ Uluslararası ticaretin büyüttüğü pazaryeriyle birlikte ortaya çıkacak olan ve eşitsizliğin kaynağı olarak görülen mülkiyet kavramı,¹⁰ bu çağ insanına yabancı bir kavramdır. Avcı-toplayıcı toplumun bireyleri eşitsizliğin ortaya çıkmaması için azami özen gösterir. Bunun için üretim araçları üzerinde mülkiyet yasağı konmuş ve anlamsız bir faaliyet olarak görünen ihtiyaç fazlası mal biriktirmek, ayıplanan bir davranış olarak damgalanmak suretiyle izin verilmemiştir.¹¹ İhtiyaç fazlası üretim yapılmadığı için bir pazar ekonomisi de oluşmaz. Zaten bu çağın insanı için anlamsız olan “piyasa” kurumu bir eksiklik hali değil bir gereksizlik halidir.¹² Eşitlikçi

⁵ HAVILAND, William A., Kültürel Antropoloji, Çev. Hüsamettin İnanç, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002, s.215.

⁶ HARRIS, Marvin, Yamyamlar ve Krallar: Kültürlerin Kökenleri, Çev. M. Fatih Gümüş, İmge Yayınevi, Ankara, 1994, s.23.

⁷ SAHLINS, Marshall, Taş Devri Ekonomisi, Çev. Doğan T.-Özgün Ş., BGST Yayınları, İstanbul, 2010, s.13-24.

⁸ HAVILAND, s.209.

⁹ LOCKE, John, Yönetim Üzerine İkinci İnceleme, Çev. BAKIRCI Fahri, Ebabil Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2012, s.30.

¹⁰ Bkz. ROUSSEAU, J. J., İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine, Çev. ZENGİN Hakan, Morpa Yayınları, İstanbul, 2003.

¹¹ UYGUN, s.24.

¹² CLASTRES, Pierre, Devlete Karşı Toplum, Çev. Mehmet Sert-Nedim Demirtaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991, s.152.

topluluklarda ekonomi, tekele alınmaz.¹³ Topluluk üyelerinin kişisel özellikleri, yaşları bir hiyerarşinin varlığına işaret ediyor gibi görünse de bu hiyerarşinin kurumsallaşmasına/devletin ortaya çıkmasına izin verilmez. Yüksek konumdaymış gibi görünenler, kolektif iktidar kaynaklarını kullanamazlar.¹⁴ İlkel toplumlarda şeflik sadece prestij ve saygınlık dışında bir yaptırım, otorite, iktidar içermez. Bu toplumlarda iktidar, toplumun uhdesindedir.¹⁵

Pazar ekonomisinin oluşmadığı bu toplumlarda meta değişimi, armağanlar biçiminde görülür. Polanyi, farklı kültürlerde farklı adlarla adlandırılan (örneğin potlaç ve kula) armağan değiş-tokuşuna sahip olan toplumların "karşılıklılık" ve "yeniden dağıtım" ilkesi çerçevesinde işlediğini ifade eder.¹⁶ "Karşılıklılık" ilkesi, merkezi otoritenin bulunmadığı küçük ölçekli toplumlarda çalışır ve armağanı kabul eden kişi/aile/kabile geç de olsa mutlaka karşılığında altında ezilmeyecek bir armağanla karşılık verir. Antropolog Marcel Mauss, hiçbir yazılı hukuk kuralına ve icrai bir kuruma sahip olunmamasına rağmen, aldığı armağanın karşılığının verilmesi mekanizmasının "karşılıklılık" çerçevesinde nasıl işlediğine açıklık getirmiştir. Buna göre toplumda adeta zımni bir toplumsal sözleşme varmışçasına uygulanagelen bu ilkenin işlemlerini sağlayan en temel unsur "mana"dır, yani onur ve sosyal saygınlığın kişilere kattığıdır. Kişi/aile/kabile olarak bu "mana"yı kaybetmemek adına alınan armağanın karşılığı verilmek zorundadır.¹⁷ Gerçekten de armağanı kabul etmemek mümkün olmadığı gibi, karşılığını verme yükümlülüğünden kaçınma, tam bir teslim oluş anlamına gelir ve armağan verene hakaret sayılır. Bu da birlik ve dostluğun bozulması, bazen de savaş demektir.¹⁸ Bu paylaşım

¹³ SCHNEIDER, Harold K., *Livestock and Equality in East Africa*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1979, s.219'dan aktaran Harold Barclay, *Efendisiz Halklar*, Çev.BİLİZ, Zarife, Versus Yayınları, İstanbul, 2010, s.113.

¹⁴ MANN, Michael, *İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Çev. SARAÇOĞLU, E. vd., C.1, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012, s.52.

¹⁵ CLASTRES, s.17. Ayrıca bkz. CLASTRES, Pierre, *Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu*, Çev. TÜRKER, Alev- SERT, Mehmet, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1992.

¹⁶ POLANYI, s.118.

¹⁷ MAUSS, Marcel, *Armağan Üzerine Deneme -Arkaik Toplumlarda Değiş Tokuşun Biçimi ve Nedeni*, Çev. ÖZYILDIRIM, Nihan, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s.83.

¹⁸ SEDILLOT, Rene, *Değiş Tokuştan Süpermarkete*, Çev. ERENDOR, Esat Nermi, Dost Yayınları, Ankara, 2005, s.16.

saygınlık dışında, siyasi ve iktisadi olarak bir kazanç elde edilmesi söz konusu olamazdı.

Şeflikler ve erken devletler gibi merkezi otoritenin olduğu toplumlarda ise “yeniden dağıtım” ilkesi devreye girerek, üretilen mal ve hizmetlerin depo edilmesi suretiyle, herhangi bir kıtlık, kriz, savaş veya şölen durumlarında topluma geri verilir. Böylelikle potlaç denilen armağan alıp verme modeli, mal ve hizmetlerin bolluk zamanlarında yukarıya, kıtlık zamanlarında ise aşağıya doğru akmasını sağlayarak adeta toplumdaki gelir adaletini sağlayan bir kamu fonu rolünü oynar, sürdürülebilir bir toplumsal geçim pratiği oluşturur.¹⁹

B. Armağan Değiş tokuşu

Bütün bu potlaç/armağan modelinin ardından biraz farklı ancak ticaretin ilk nüvelerini içinde barındıran başka bir modelle karşılaşmaktayız: Armağan kisvesi altında işleyen bir takas ekonomisi. “Armağan değiş tokuşu” adı verilen bu modelin ortaya çıkışını antropologlar şöyle kurgulamışlardır. Savaşıma cesaret edilemeyecek kadar güçlü olan veya başka bir dil konuşan veyahut yabancılara karşı son derece saldırgan olduğu bilinen bir kabileyle barışçıl bir ilişki kurmak isteyen öteki kabile, tarafsız bir bölgede özel bir yere çeşitli armağanlar koyar ve bu bölgeye dikkat çekmek için gürültü çıkarır. Kuşularını yeneren olay yerine gelen diğer kabile armağanları görür. O andan sonra kabilenin armağanları kabul edip etmeyecekleri ve bu armağanlara karşılık başka bir armağanla cevap verip vermeyecekleri üzerine sabırlı ve sessiz bir bekleyiş başlar. Bırakılan armağanların alınıp ardından başka armağanlarla karşılık verilmesi halinde alışveriş başlamış olacak ve davranış kalıpları, kuralları ve gelenekleriyle “armağan değiş tokuşu” modeli ortaya çıkacaktır; ilkel pazarın ortaya çıkışı böyle gerçekleşmiştir.²⁰ Bu kurgu gerçeğe yakın durmaktadır. Nitekim bu sessiz ticareti uygulayan bir başka avcı-toplayıcı grup olan Pigmeler, değiştirmek istedikleri ürünleri Bantu köyüne getirip uygun bir yere sergi yayarlar ve giderlerdi. Bantular, sergiyi gezer, çeşit ve miktar olarak uygun gördükleri kendilerine ait tarım ürünlerini bu orman ürünlerinin yanına koyarlardı. “Pigmeler geri dönerek önerileri gözden geçirir, beğenirlerse tarım ürünlerini alıp giderler. Az bulurlarsa

¹⁹ ÖZBUDUN, Sibel, UYSAL Gülfem, 50 Soruda Antropoloji, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2012, s.116.

²⁰ SEDILLOT, s.16

yeniden uzaklaşırlar. Bu sessiz pazarlık, anlaşma oluncaya veya tümünden vazgeçilinceye kadar devam ederdi".²¹ Daha sonraları deniz aşırı ticaret yapan Fenikeli denizcilerin de benzer bir yöntemi uyguladıkları bilinmektedir. Gerek mola vermek gerekse koloni kurmak niyetiyle bilmedikleri bir kıyıya yanaşan denizciler, yerli halk tarafından her zaman hoş karşılanmadıklarını tecrübe etmişlerdi. Bu yüzden önce kıyıya bir keşif grubu gönderilerek armağan olarak sunulacak mallar kıyıya bırakılır ve dikkat çekmesi için büyük bir ateş yakılırdı. Dumanı gören yerli halk, ihtiyatla da olsa kıyıdaaki armağanları alır, hoşlarına gitmesi halinde memnuniyet ifadesi olarak bu defa kendi armağanlarını bırakırlardı. Böylece taraflar birbirini görmeden hem güven tesis ederler hem de ticari faaliyette bulunmuş olurlardı.²²

Tarih öncesi devirlerde "armağan değiş tokuşu" olarak ortaya çıkan bu ilkel ticaret, tarım devrimi sonrasında "doğrudan değiş tokuş" (takas) halini alacaktır.

C. Doğrudan Değiş tokuş (Takas) Ekonomisinin Önemi

Dünyanın farklı bölgelerinde üretim ve değişim ilişkisini belirleyen ekonomi biçimi olarak armağan değiş tokuşu uygulaması sürdürülmeye devam ederken, özellikle yerleşik hayata geçen bazı toplulukların takas ekonomisine geçtiklerini görmekteyiz. Mezopotamya, yerleşik hayata geçişin ardından insanın tarım faaliyetlerinde önemli atılımlar yaptığı, tecrübe ve bilgi birikimini artırmak suretiyle uygarlık geliştirdiği önemli yaşam merkezi olarak öne çıkmaktadır. İnsanlık tarihinin ilk kenti olan Uruk kentinin bu bölgede ortaya çıkması tesadüf değildir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Mezopotamya'da böylesi kentlerin ortaya çıkmasında en temel etmen, bölgedeki ekolojik çeşitliliktir. Bu ekolojik çeşitlilik nüfus artışını da beraberinde getirmiş olmalıdır. Ortaya çıkan yeni işgücü, bölgenin sunduğu farklı ürün yelpazesi içerisinde dağılarak yeni üreticiler olarak konumlanmışlar ve bunun sonucu olarak da üreticiler arasında bir uzmanlaşmaya neden olmuşlardır. Her bir farklı gıda kaynağının üretiminde uzmanlaşmış olan insanların, kendi alanlarıyla ilgili olarak ortaya çıkardıkları kimi

²¹ DOĞAN, İ. Banu, Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s.9.

²² TOK, Gökhan, "Antik Çağın Tüccarları: Fenikeliler", Tübitak Bilim ve Teknik, Subat 2001, s.92.

teknolojik buluşlar, bu uzmanlaşma hatlarını daha belirgin hale getirmiş olabilir. Doğal olarak, bir konuda uzmanlaşan insanlar diğer konularda bir diğer uzmana bağımlı kaldıklarından ihtiyaçlarını giderebilmek için takas sistemine yönelmiş olabilirler.²³

Elbette meta değişiminin takas usulüyle yapılmaya başlanması kendi içindeki sınırlılıklarına rağmen, kendi kendine yeten bir sosyo-ekonomik gelişme yaratmıştı ama henüz kent devletini oluşturacak dinamiklerden yoksundu; çünkü buna gerek yoktu. Toplum içerisinde kimin, neye, ne kadar ihtiyacı olduğu aşağı yukarı tahmin edilebilir olduğu için her bir mal/ürün üreticisi üretimlerini bu ihtiyaca binaen yapıyor, dolayısıyla oluşan pazaryeri küçük ve yerel kalıyordu. Dolayısıyla Kent Devletinde görülen karmaşık siyasal iktidar biçimi yerine örgütlü ahlak, yönetim, yasa ve adaletin en ilkel hali olarak köyün ihtiyar heyeti yeterli olmaktadır. Süreç içerisinde oluşup örf ve adetlerle biçimlenen bu yaşlı-bilge heyetler yönetmek, yeni kararlar almaktan ziyade, o güne kadar toplumun bekasını idame ettirmede başarılı olmuş kadim kuralları ve gelenekleri sürdürmenin gerekliliği konusunda toplumsal uzlaşının bir ifadesi olarak ortaya çıkmıştı.²⁴

Dolayısıyla verimli arazilere sahip olmak ve ekolojik çeşitlilik Kent Devletine götüren kurumların ortaya çıkması için gerek-şart olabilir ama yeter-şart değildi. Araştırmacılar Mezopotamya'da, kent devletini oluşturacak olan merkezi kurumların ortaya çıkmasını, genellikle tarımsal verimliliği artırmak için ihtiyaç haline gelen büyük sulama kanallarının yapım ve kullanım organizasyonuna bağlama eğilimindedirler.²⁵ Oysa sulama kanallarının yapılması, kendinden menkul bir unsur olmayıp, doğrudan takas ekonomisiyle bağlantılı bir tercihtir. Nitekim iki nehir arasındaki verimli bölgede kendi kendine yeten ve nüfusunu rahatça besleyebilen bir köy yerleşiminin, daha fazlasına ihtiyacı olmadığı halde muazzam bir organizasyon gerektiren bu tür kanalların yapımına kalkışması açıklanmaya muhtaçtır. Eğer ekonominin amacı gereksinimlerin karşılanması ise -özellikle ilkel ekonomiler için- gereksinimlerden daha fazlasını üretmek sadece israftır. Sombart'ın zanaatkar örneği çarpıcıdır: "İcra ettiği meslek

²³ MIEROOP, Marc Van De, Antik Yakındoğu'nun Tarihi, Çev. Sinem Gül, Dost Yayınları, Ankara, 2006, s.44.

²⁴ MUMFORD, Lewis, Tarih Boyunca Kent, Çev. KOCA Gürol -TOSUN Tamer, Ayrıntı Yayınları, 2007, s.32-33.

²⁵ KRAMER, Samuel Noah, Sümerler, Çev. BUZE Özcan, Kabalcı Yayınları, 2002, s.15.

karnını doyuruyorsa zanaatkar için tatmin edicidir ve o kendi geçimini sağlayacak kadar çalışmak istemektedir".²⁶ Smith'in toplumların gelişmesinin anahtarı olarak söylediği "bolluk arzusu" ilkesi²⁷ burada çalışmayacaktır; çünkü böylesi büyük bir üretimden elde edilecek artı-ürünün çürümeden saklanabilmesi bile önemli bir sorun teşkil edecektir.

Ancak diğer taraftan ortada bu elde edilecek artı ürünü talep eden bir dış pazar varsa, o halde bu tür bir sulama organizasyonuna girişmek rasyonel hale gelebilir. Tarım ürünleri karşılığında kendi bölgelerinde olmayan malların tedarik edilebilir olması, böylesi bir büyük organizasyona girişmek konusunda toplumu ikna edebilir. Dolayısıyla kent devletinin oluşmasında asıl belirleyici olan, Mezopotamya bölgesinde büyük bir bölgesel "pazaryeri"nin ve takas ekonomisinin ortaya çıkmasıdır. Fakat yine de söylenebilir ki, tarım devrimi, saban ve sulama teknolojisi, tohum ıslahı ve hayvan evcilleştirmeleri gibi önemli gelişmeler Kent Devletinin ortaya çıkmasını sağlamaya yetmediyse bile, altyapısını kurdu, kurulmasına destek oldu..

Neolitik sözcüğüne toplumsal bir içerik kazandıran Gordon Childe İnsanlık tarihinde bir "devrim" olarak tanımladığı tarım toplumu aşamasını, insanların son buzul çağının ardından artık elverişli iklim koşullarının hâkim olduğu yerlerde yerleşmeye ve tarım yapmaya başlamasıyla ortaya çıkan yeni bir uygarlık düzeyi olarak görmüştür.²⁸ Yerleşik hayata geçişle birlikte ortaya çıkan köy yerleşimlerinde önceleri kendine yeten bir ekonomi mevcuttu. İçinde evinin de olduğu tarla/bahçesinde ekip biçmek, evcil hayvanlara bakmak, evin çatısını onarmak gibi bütün ekonomik faaliyetleri ev halkının emeğiyle sürdürmek mümkün olduğundan toplumsal işbölümüne büyük ihtiyaç yoktu. İmece gibi işbirliğine yönelik toplumsal kurumlar ev halkının tek başlarına üstesinden gelemeyeceği işlerin köyün diğer bireylerinin yardımıyla çözülebilmesine olanak sağlıyordu. Gerçek işbölümünün ortaya çıkması, bir ürünün ortaya çıkmasını sağlayan bütün aşamaların her birinin bir başka kişi tarafından emek verilerek yapılmasına bağlıydı. Uzmanlaşmış

²⁶ SOMBART, Werner, Burjuva, Çev. ADANIR Oğuz, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017, s.28.

²⁷ MEDA, Dominique, Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?, İletişim Yayınları, 1995, s.88.

²⁸ Bkz. CHILDE, Gordon, Tarihte Neler Oldu, Çev. M. Tunçay-A Şenel, Alan Yayınları, İstanbul, (tarihsiz).

işbölümünün ortaya çıkabilmesi, çifti-çubuğu bırakıp uzmanlık gerektiren o işe yoğunlaşmayı gerektiriyordu. Bu durum takas ekonomisiyle aşılacaktır. Önce basit takas ekonomisiyle başlayan mal değişimleri, uzmanlıkların rafine hale gelmesiyle yerini daha karmaşık değişim araçlarına ve bu araçların standardını belirleyecek kurallara; bu kuralları koyacak kişi ve/veya kurumlara ulaşan yolu açmıştır. Durkheim'ın deyişiyle ilk zamanlar işbölümünün amacı işgücünün verimini ve becerisini artırmak gibi tamamen işlevsel amaçlardı; asla bir uygarlık yaratmak değildi.²⁹ Ama basit mübadele ekonomisini başlatması, uygarlığın da altyapısını hazırlamış oldu. Nitekim Adam Smith işbölümünü tanımlarken, “işbölümü, öyle geniş bir fayda gözetmeyen, insan tabiatındaki belirli bir eğilimin, yani alıp vermek, bir şeyi bir başka şeyle trampa ve değiş-tokuş eğiliminin pek yavaş, kademeli, fakat kaçınılması imkânsız olan sonucudur” der.³⁰

Sonuç olarak takas sisteminin işleyişinin düzenlenmesi, ölçü ve tartım aletlerinin standardize edilmesi ve bunların denetimi işleri, belli bir organizasyona ihtiyaç duyar. Ticaretin büyük çapta yapılmaya başlanması, gelir gider, alacak verecek gibi temel ekonomik faaliyetlerin kaydının tutulmasını zorunlu hale getirmiştir. Bütün bu kayıtları tutma ihtiyacı çivi yazısının bulunmasına ve bununla ilgili uzmanlaşmış bir seçkin sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur.³¹

D. Değişim ve Ödeme Aracı Olarak “Mal-Para”

M.Ö. 4000’lerde başlayan bu ilkel değiş-tokuşa konu olan malların değerinin saptanabilmesine yönelik bir mihenk taşından yoksunluk, ticaretin getirdiği açılımların sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Lidyalıların M.Ö. 700’lü yıllarda sikkeyi icat etmelerine kadar insanlar “hesaplama birimi” olarak kullanılmak üzere başka takas araçları bularak bu sorunu çözmeye çalışmışlardır. Balık, kumaş, tütün, deniz kabuğu, sığır, kürk, tahıl gibi kendisi de bir değer taşıyan maddeler ve mallar, “mal-para” olarak değişim ve ödeme aracı yapılmıştır.³² Para

²⁹ DURKHEIM, Emile, Toplumsal İşbölümü, Çev. OZANKAYA Özer, Cem Yayınevi, 2018, s.76.

³⁰ SMITH, Adam, Milletlerin Zenginliği, Çev. DERİN Haldun, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006, s.14.

³¹ BATTERA, Jean, Mezopotamya Yazı, Akıl ve Tanrılar, Çev. ÖZCAN Mehmet Emin - ER Ayten, Dost Yayınları, Ankara, 2012, s.192.

³² CARRADICE, Ian-PRICE, Martin, Hellen Dünyasında Sikke, Çev. TEKİN Oğuz, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, s.14.

olarak kullanılmasa dahi tek başına bir değeri olan nesnelere değişim aracı olarak kullanılmasına mal para sistemi denmektedir.³³ Pek çok başka yerde olduğu gibi örneğin antik Yunanda değişim değeri olarak sığır kullanılmaktaydı. Homeros'un aktardığına göre, iyi bir köle 4 sığır fiyatındaydı.³⁴ Bazı antik kent yönetimleri önceleri küçük suçlar için 2 koyun, daha büyük suçlar için 30 sığır ceza ödenmesi ilkesini koymuş, sonraları sikkenin icadının ardından para cezalarını sikke veya sığırla ödeme tercihi tanımıştı. Nihayet zaman geçtikçe sikke kullanımının yaygınlaşması ve hayvancılığın korunması adına yeni ayarlamalar yapıldı ve örneğin 10 bronz sikke 1 koyun, 100 bronz sikke bir sığırın karşılığı olarak kesin belirlemeler yapıldı.³⁵ İşte aşağıda ayrıntılı değineceğimiz gibi ticaretin sıçrama yapmasını sağlayan tarihteki bu en eski para ayarlama girişimi, insanların, hayatı daha karmaşık yöntemlerle biçimlendirebilmesinin önünü açmıştır. İleriye yönelik sıçrama gerçekleştirecek olan toplumlar bu değişim ve ödeme araçlarını standartlaştırabilen ve denetleyebilen toplumlar olacaktır.

Ezcümle, kendiliğinden ortaya çıkan ilkçağın "pazar" ekonomisi, kapitalist ekonomistlerin "piyasa" dedikleri terimin içeriğinden henüz oldukça uzaktır. Çünkü ilkçağın pazarı sosyal yapıdan ayrı bir ekonomik düzen olarak örgütlenmemiştir.³⁶ Muhtemelen aralarında çıkan ticari anlaşmazlıklar pazaryerindeki güvendikleri bir hakem, daha büyük anlaşmazlıklar ise alışveriş yapılan diğer toplulukların da üye verdiği müşterek meclisler tarafından çözüme kavuşturuluyordu. Ancak ortada hala, geniş aileden daha büyük siyasal kurumlar yoktu.³⁷ Ancak bu küçük pazarların hakemleri, pazarların uluslararası hale geldiği bazı yerlerde yetkilerini artırarak gelişen ticaretin ihtiyaç duyduğu kuralları koyan ve yürüten yerel yöneticilere dönüşmüş olmalıdır. Değişim aracı olarak kullanılan mal-paraların -ve daha sonra sikkelerin- standart ölçülerinin ve saflıklarının belirlenmesinden, ortaya çıkan hukuki uyumsuzlukların çözümüne kadar yetkiyle donanan bu yöneticiler, uzun

³³ ÇALIŞKAN, Zehra Doğan, İktisada Giriş II, Editör: DİLEK, Serkan, Beta Yayınları, İstanbul, 2019, s.81.

³⁴ WEATHERFORD, Jack, Para, Çev. KORKMAZ, İnönü, Maya Kitap, İstanbul, 2019, s.35; SEDILLOT, s.31.

³⁵ SEDILLOT, s.31-32.

³⁶ POLANYİ, s.118

³⁷ GRAEBER, David, Anarşist Bir Antropolojiden Parçalar, Çev. KURTEGE-SEFER, Bengü, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2012, s.30.

zamandır aynı yetkileri kullanmakta olan tanrıların himayesindeki tapınak rahipleriyle birlikte ticari hakemliklerini sürdürmüşlerdir. Bunun için gerekli yasal düzenlemeleri kararlaştıran ve mağduriyetin giderilmesi için gereken cezaları, faiz oranlarını ve benzerlerini belirleyen çözüm mercileri olarak kral ve tapınakların işlevi ve otoritesi giderek artmıştır.³⁸

Siyasal kurumlara duyulan ihtiyaç, diğer topluluklarla mal değiş tokuşu yapabilmek için tanrılardan ve büyücülerden izin ve yardım isteme zorunluluğunu duymadan kendi topraklarından çok uzaklara gitmeyi başaran tüccarların başlatacağı büyük ölçekli ticaretle çok daha belirgin hale geldi. Denize kıyısı olan halklar ulaşım ve taşıma kolaylığı açısından bu konuda daha avantajlı durumdaydılar. Sümer coğrafyasına yakın yaşayan Fenike halkının deniz taşımacılığına uygun gemileri inşa etmesiyle birlikte Akdeniz, Ege, Karadeniz ve bu denizlerin hinterlandı olan tüm Avrasya coğrafyasında önemli dönüşümleri başlatacak küresel ölçekli ticaret de başlamıştır.

II. DEVLETLİ TOPLUMUN ORTAYA ÇIKMASINDAKİ ETKİN SINIF: TÜCCARLAR

A. Ticaret Ruhu ve Tüccarın Rolü

Tüm dünyayı tek bir pazar, tüm insanları da potansiyel birer müşteri olarak gören tüccarlar, her yerde herkes için geçerli olabilecek bir düzen tesis etme düşünceleriyle öne çıkarlar.³⁹ Ticaretin özünü oluşturan “müzakere” anlayışını ilke edinen tüccarların, “öteki” kavramının ötesine geçebilen ilk insanlar olarak tarih öncesinden itibaren uygarlık tarihinde önemli rolleri olacaktır. Takas ekonomisinin başlamasıyla birlikte “öteki”nin sosyo-kültürel farklılıklarına rağmen müzakere edilebilir görülmesi, yeni bir “uygar-insan” formatını ortaya çıkarması bakımından önemlidir.

Sıradan yerleşimler ile ticarete özgü yerleşimlerin yer seçiminde baz alınacak kıstaslar farklıdır. Paleolitik ve Neolitik dönemlerde insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri neredeyse tamamen doğal çevre şartlarına bağlı olduğundan sıradan yerleşmelerin seçiminde suya yakınlık, tarım ve/veya avcılığa elverişlilik, güvenlik gibi pek çok

³⁸ EAGLETON, Catherine-WILLIAMS, Jonathan, Paranın Tarihi, Çev. KAHYA, Fadime, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s.6-7.

³⁹ HARARİ, Yuval Noah, Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens İnsanın Türünün Kısa Bir Tarihi, Çev. GENÇ, Ertuğrul, Kolektif Kitap, İstanbul, 2015, s.177.

morfolojik ve demografik etken rol oynamıştır. Bu yerleşimler arasında kent olabilmeyi başaranlar mutlaka kuruldukları alanın ekonomik anlamda gelişme potansiyeli taşıması sayesinde bunu başarmışlardır. Eğer belli bir yerde sıradan bir köy değil de sıfırdan bir kent kurulması planlanıyorsa ticarete uygunluk en ön plandadır. Elbette bu yerlerin seçiminde askeri stratejiye uygunluk da önemlidir ancak bu yine ticari ulaşımda kullanılan yolların ve doğal geçitlerin savunulmasını temin için olup ticarete içkindir. Ticaret kolonilerinin kurulduğu yerler ise zaten adından da anlaşılacağı gibi ticarete matuf olarak planlanması icap eder. Bazen de yapıldığı yerlerdeki askeri ve ticari geçişleri kontrol etmek üzere akropol olarak planlanan karakol yerleşmeler, kuruldukları alanın taşıdığı fiziki, ulaşım ve ekonomik potansiyeline göre, zamanla yerel kaynakların toplanma alanlarına dönüşebilmekte ve kent haline gelebilmektedir.⁴⁰ Kendine yeten üretim tarzından, fazla veren üretim tarzına geçebilen ve bu fazlayı meta haline dönüştürmeyi beceren kentler daha fazla gelişecektir.⁴¹

Tarım devrimini gerçekleştiren yerleşmeler yakın çevrelerindeki kırsal köyler için cazibe merkezi olmuş ve nüfus artışına yol açacak olan göç hareketi başlamıştır. Bunun sonucu olarak sosyal tabakalaşma ve yerleşimdeki tüketim miktarı artmıştır. İhtiyaç duyulan malların temini için ticaret yapılması gerekmiş ve bunun için pazar yerleri oluşturulmuştur.⁴² Eski köy yapısının toprak sahipleri tüccarlarla iş birliği yapmak suretiyle sosyal, ekonomik ve siyasal iktidarın belirleyicisi olmuşlar ve giderek -antik çağın ilk devletleri olan- kentin yönetimini ele almış olmalıdır. Bu nedenle de toprak sahiplerinin önemli bir figür olduğu tarım devrimi toplumlarının siyasal sistemi monarşi olarak kuruldu ve tarihin bazı dönemlerinde monarşiler parçalansa da toprak soylu unsurlara dayanan siyasal yapılar varlığını sürdürdü. İktidar ilişkileri oluşmaya başlayınca yerleşim artık köy sosyolojisinden çıkmaya ve kent haline gelmeye başlamıştır. Zenginlikle beraber artan nüfusu beslemek ve artan ticari mal talebini karşılamak üzere özgür çiftçiler yeterli olmayınca köleci sistem ortaya çıkmıştır. Bir süre sonra

⁴⁰ WILKINSON, T. J, *Archaeological Land Scapes of The Near East*, The University of Arizona Press, Tucson, 2003, s.60.

⁴¹ BRAUDEL, Fernand, *Uygurlıkların Grameri*, Çev. KILIÇBAY M. Ali, 2. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s.10-107.

⁴² ALPARSLAN, M., *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2010, s.9.

yapılan savaşların niteliği değişmiş, dönemin üretim araçları olan köle, toprak ve madenler üzerinden yapılır olmuştur. Ticari faaliyetlerin sürdürülebilir kalması o kadar önemlidir ki kervan yollarını açık tutmak veya kendi tüccarlarını engelleyen veya alıkoyan devletlere karşı, sefere çıktığını biliyoruz.⁴³

Sümerler, günümüzde uygarlığın olmazsa olmazı olan yazıyı ilk olarak ticari işlerin hesabını ve kaydını tutmak için geliştirmişti. MÖ 3400'lere dayanan çivi yazısı, kendi coğrafyalarında olmayan odun, taş ve maden gibi malları Anadolu, Umman, Lübnan ve hatta Mısır ve Afganistan gibi başka uzak bölgelerden getirebilmek için hem deniz hem de kara üzerinde tarihin ilk küresel ticaret ağını kuran Sümerler için hayati önem taşımaktaydı. Ticarete vasatı oluşturabilmek kayıt tutmak ve hesap yapmakla mümkün olabilirdi. Bu zamandan önce sayılama yöntemi olarak ağaç parçaları, kemik gibi nesnelere üzerine "kertik" ya da mağara duvarlarına, kaya yüzeyine "çizik" atılırdı. Önce sayılacak şeylerin her biri için bir sicime düğüm atılır veya her biri için bir kâseye çakıl taşı atılır; kontrol edilirken bu düğümler ve veya çakıl taşları üzerinden karşılaştırması yapılırdı. Ticaretin gelişmesiyle birlikte sayılama dizgelerinin oluşumu, bunların çeşitli işaret ve sayı nesnelere kayıtlar altına alınması süreci başlamış, aynı zamanda ağırlık ve ölçü standartları ortaya çıkmıştı.⁴⁴

B. Deniz Ticaretinin Önemi

Ticarete denizin kullanılmaya başlanılmasının da uygarlığın kurulmasında belirgin bir rolü bulunmaktadır. Önceleri karada kurulan ticaret kolonileri gemicilik tekniklerinin gelişmesinin ardından gelişen deniz ticaretine paralel olarak deniz kıyılarına kaymıştır. Denizcilikte ve deniz ticaretinin de bu teknikleri en iyi hale getirenler Fenikeliler olmuştu. Akdeniz'i bir ticaret yoluna çeviren bu ulus, Sümerlerin icat ettiği çivi yazısını da geliştirmiş ve ilk alfabe sistemini oluşturmuşlardır. Öncelikle Fenike ve arkasından Mısır gibi uygarlıklar özellikle Akdeniz kıyılarında irili ufaklı pek çok koloni kurmuşlardır. Elbette, bu kolonilerden birer kent devletine dönüşenler, fiziki, ulaşım ve ekonomik manada gelişme potansiyeli taşıyanlar arasından çıkmıştır. Hatta

⁴³ GÜNBATTI, Cahit, Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 89, Kayseri, 2017, s.30.

⁴⁴ ILDIZ, Erkan, Eski Çağ'da Bankacılık ve Bankerlik, Türkiye Bankalar Birliği Yayın No:297, İstanbul, 2013, s.2.

sonrasında bazıları anakentten bağımsızlıklarını kazanacak kadar zenginleşmiş, yerel halkların kültür ve gelenekleriyle de karışarak yeni bir yaşam kültürü geliştirebilmiş, monarşiden demokrasiye farklı yönetim biçimlerine yönelebilmişlerdir. Deniz ticaretini daha verimli ve etkin bir hale getiren unsur altın ve gümüş gibi değerli metallerin para yerine kullanılması olmuştur. Bir değişim aracı olarak arpa, buğday gibi gemide yer kaplayan materyallerin kullanımı yerine çürüyüp bozulmayan, arzlarının kıtlık gibi yıllık dalgalanmalardan etkilenmediği ve diğer mallar karşısında kolayca değer biçilip değiştirilebilen değerli metallerin kullanımı, deniz ticaretinin küresel ölçekli büyümesine neden olmuştur.⁴⁵

Ayrıca maliyet ve hız avantajı yüzünden deniz ticaretinin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Deniz ticaretinin ortaya çıkardığı limanlar bile kent devletinin kurumsallaşmasında derin etkileri olan bir unsur haline geleceklerdir. Deniz ticaretinin merkezi olan Akdeniz’de limanlar, ticaretin olmazsa olmazıdır. Deniz rotalarının belirlenmesi veya ticari yolculuğun başarısı gemilerin olduğu kadar limanların teknik kapasitelerinin gelişmişliği ile de doğru orantılıdır. Gemi yapımı için gerekli sedir ağacının bulunup getirilmesinden, hava koşullarına karşı koyacak biçimde yapım tekniklerinin geliştirilip ustaların bulunmasına kadar ilk elden ihtiyaç duyulan bütün unsurları bir araya getirmek için kurulan organizasyonların, kent devletinin kurumsallaşmasında kuşkusuz rolü olacaktır. Ticaret, ihtirashlı yöneticilerin insafına ve keyfiliğine bırakılmayacak aşamaya geldiğinde, özellikle yazının icadı ile –ki yazının icat edilme motivasyonlarının en önemlisi buydu- yazılı kurallara bağlanacaktır. Yazılı yasaların ortaya çıkması kurumsallaşmanın en üst aşamasıdır ki yasa koyucunun ve yürütücünün ve dolayısıyla bu yasaları gözetecek bir yargı sisteminin varlığına ihtiyaç duyar. Nitekim, Sümer Yasaları’na ve MÖ 1700’lü yıllara tarihlendirilen Hammurabi Kanunları’na⁴⁶ dâhil edilen denizcilik hukuku maddeleri söz konusu bu ihtiyacın karşılanmasına yönelik yapılmış ilk düzenlemelerdendir.

⁴⁵ EAGLETON- WILLIAMS, s.14.

⁴⁶ Bkz: AYDIN, Nafiz, Hammurabi Yasaları, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.; M. E. J. Richardson, Hammurabi’s Laws: Text, Translation and Glossary, 2000; MIEROOP, Marc Van De, Babil Kralı Hammurabi, Çev. DOĞAN, Bülent O., Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Bası, İstanbul, 2017.

Ticaret aynı zamanda güvenlik ve buna hizmet edecek olan kurallar ister. Bu nedenle mülkiyetle beraber bu pazar yerlerinin güvenliği ve yukarıda işaret ettiğimiz düzenlemelerin varlığı tüccarlar için önem arz etmişti. Arkeolojik olarak elde edilen yazıtlar, kent yaşamını düzenleyen yazılı yasalara uygun olarak, agoralardaki düzenin ve ticari faaliyetlerin denetlenmesini sağlayan “agoranomos” olarak bilinen memurlardan söz etmektedir.⁴⁷ Sayıları kentlere göre değişiklik gösterse de agoradaki esnafı teftiş etmek, ticari faaliyetteki tartı, ölçü, kalite, fiyat, temizlik gibi kontrolleri yaparak gerektiğinde hukuki yaptırım uygulamak, anlaşmazlıkları çözmekle görevli olan agoranomos, bir pazar müfettişiydi.⁴⁸ Önceleri kurayla belirlenen bu memur zamanla evrime uğrayarak, örneğin Bizans’ta aynı zamanda şehir idaresinden de sorumlu hale gelmiş ya devletçe atanmış veya şehir tarafından seçilmiştir.⁴⁹ Bu nedenle, ilk siyasal organizasyonların, agoraya sahip olan ve ticareti yasalarla düzenleyerek, ağırlık ve ölçü standartlarını oluşturabilen kentlerde şekillenmesi tesadüf olmadı.

C. Akropol, Agora, Tapınak

Uluslararası ticaret, sadece pazaryerlerini kurmamış, aynı zamanda ekonominin merkezi kurumlarını oluşturmuş ve sosyal, dinsel, siyasal ve askeri tüm ilişkilere ait organizasyonların onun etrafında gruplaşmasını da tetiklemiştir.⁵⁰ Kent devletinin çekirdeğini oluşturan akropol, agora ve tapınakların aynı zamanda meta değişimini sağlayan kurumlar olması anlamlıdır.

Asurca “karum”, Yunanca “agora” adı verilen pazaryerlerini oluşturup çeşitli kurallara bağlayarak belli bir istikrar kazandıran yerleşimlerin süreç içerisinde kent devletleri haline geldiğini görüyoruz. Sadece ticari merkez olarak değil, aslında siyasal katılım merkezi olarak dahi düşünülebilecek olan agorada oluşan sosyo-kültürel zemin, demokrasinin de içinde olduğu birçok yönetim biçiminin ortaya çıkmasına imkân sağlayacaktır. Bu pazaryerlerinin kent içindeki

⁴⁷ ÖZÜDOĞRU, Ş, Antik Çağ Kentlerinde Siyasi, Sosyal, Kültürel ve Ticari İşlevli Bir Mimari Form: AGORA, Ayrıntı Dergisi, C.3, Sayı 22, 2015, s.19.

⁴⁸ KALKAVAN, Hakan, Medine Pazarı Perspektifinde Muhtesib ve Agoranomos Karşılaştırması, Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi, 2018, C.1, S.11, ss.56-63, s.61.

⁴⁹ FOSTER, B. R., Agoranomos and Muhtasib, Journal of the Economic and Social History of the Orient, 1970, 13(1), ss.128-144, s.134-135.

⁵⁰ WEATHERFORD, s.25.

merkezi konumu ve kentin yönetim binalarını içermesi dikkat çekicidir. Agora, kent devletinin ve dolayısıyla yeni bir uygarlığın çekirdeği olarak işlev görecektir. Aslında özellikle ticaret kolonisi olarak kurulan kentlerde malların ve yolların güvenliği için kurulan ve “akropol” adı verilen kaleyi, kent devletinin ilk çekirdeği saymak eğilimi vardır. Sadece ilk kurulan yapı olduğu için değil güvenliğin ticaretin yapılabilmesi için en önde gelen unsur olmasından dolayı da bu böyledir. Nitekim akropol, koloni için seçilen yerin en tepe noktasına inşa edilen bir kale olup kentin ilk çekirdeğini oluşturacak olan yönetim birimleri de bu kalenin içinde konumlanmıştır. Ticari faaliyetlerin gereksindiği nüfusun artması ve yeni yerleşmelerle birlikte, ‘kent’, bu kalenin eteklerinde hayat bulacaktır. Karum ya da agora da önceleri bu kalenin hemen eteğinde ve onun güvenlik şemsiyesi altında faaliyet yürüten bir yerdi. Ancak unutulmamalıdır ki bu kolonilerin ana gayesi ticaret olduğu için her ne kadar akropolün önemi ortadaysa da akropol, pazarın oluşması için sadece bir araçtır. Nihai gayesi pazarın korunmasıdır. Siyasi birlik ve askeri güce dayanan önceki tüm büyük medeniyetlerden farklı olarak, pazaryeri üzerine yükselen yeni bir ticaret medeniyeti ortaya çıkmıştı.⁵¹

Öncelikli işlevi kenti kutsamak ve tanrılar tarafından korunan kentin sonsuza dek yaşayacağına yönelik insanlar üzerinde bir algı yaratmak olan tapınakların eski çağ ekonomileri üzerindeki etkileri belirgindir. Tapınaklar, agoralar ortaya çıkıp bağımsızlaşmadan önce insanlığın ilk pazar yerleri olarak da işlev görmüşlerdir. Tapınaklar aynı zamanda ürün depolama alanlarıdır.⁵² Bu dönemin tüccarlarının, sadece tapınağa ait eşeklerle yerleşim yerlerini dolaşarak tapınak yararına işleri halleden hizmetkârlar olduğunu biliyoruz.⁵³ Göbekli Tepe’de bulunan tapınağın avcı-toplayıcılar tarafından kurulmuş ilk pazar yeri olması mümkündür. İlk zamanlarda, avın verimli geçmesine yönelik ayin ve ritüellerin yapıldığı ve avdan sonra malların depo edilip üleştirildiği bir toplanma merkezi olarak işlev görüp sonrasında kutsal bir tapınağa dönüşmüş olması muhtemeldir. Nitekim daha çağdaş bir tapınak olan ve Ziggurat adı verilen Sümer tapınaklarının da aynı zamanda ekonomik yapılar olduğunu biliyoruz. Bunun yanı sıra Zigguratların

⁵¹ WEATHERFORD, s.52.

⁵² ERGİN, Feridun, Para Politikası, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1975, s.17.

⁵³ ALEXIOU, Stylianos, Minos Uygarlığı, Çev. TULUNAY, Elif Tül, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1991, s.158.

inde üretim yapan işliklerin ve zanaatkârların olması da kayda değerdir.⁵⁴ Toprak sahibi olarak üretimin içinde yer almaları yanında, emanetçilik, adak ve önemli miktardaki bağışlarla zenginleşen tapınaklar, Tanrılar tarafından korunma ayrıcalığını kullanarak uluslarüstü bir konuma sahip olmuşlardı. Edindikleri büyük serveti saraya ve kişilere faiz karşılığında borç olarak vermiş, günümüzün bankaları gibi, ödemeyenlerin ipoteklerine el koymuş ve mallarına haciz uygulamış, elindeki malları nakde çevirmiş;⁵⁵ alacağı karşılayacak bir malı yoksa kişi köle yapılmış ve ticari bir mal olarak satılmıştır. MÖ 7. yüzyılda sikkenin bulunmasıyla birlikte tapınakların özel bankacılık faaliyetleri çok büyük oranda artmıştır. İlk zamanlar bir güven kurumu olarak tartı ve ölçü aletlerinin standardizasyonunu ellerinde tutan tapınaklar, sikke ekonomisine de adapte olarak sikke ayar kontrolü, farklı sikkeler arasındaki pariteyi bilme gibi alanlarda da uzmanlaşarak, diğer nedenlerle birlikte sikkelerin toplandığı bir merkez haline gelmişlerdir. Hatta Delphoi'li rahipler yanan tapınaklarını yeniden yaptırırlarken kendi sikkelerini dahi darp ettirmiş ve bu sikkeyi Attika bölgesinin ortak sikkesi haline getirebilmişlerdir.⁵⁶ Tapınak bankacılığı sayesinde gayet mütevazi ve hatta mekânsız bir konumdan gösterişli ve kurumsallaşmış tapınaklara geçilmiştir. Tapınaklar ne kadar görkemli ve büyük olursa kentin ticari itibarı da o kadar güçlü oluyordu. İkinci olarak güçlü tanrılara sahip tapınaklar, kendisine sunulan adak kurbanlar ve bağışlar yanında, daha çok kazanç elde etmek için kutsanmak ve aynı zamanda ticari faaliyetlerinin akıbetlerini kâhinlerden öğrenmek isteyen tüccarları kente çekmekte, kente bir din turizmi geliri de kazandırmaktaydı.

D. Ticaretin Güvenliği İçin Askeri Bürokrasinin Kurumlaşması

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, antik dönemin önemli savaşlarına baktığımızda çoğunun ticaret savaşları olduğunu görmekteyiz. Birçok değerli mal ve köle taşıyan ticaret kervanlarının yol güvenliğinin sağlanması önem arz etmekteydi. Giderek artan ticaretin güvenliğinin

⁵⁴ AKTÜRE, Sevgi, Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s.9.

⁵⁵ FINLEY, M.I., Antik Çağ Ekonomisi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.137.

⁵⁶ ILDIZ, Erkan, "Tarihte Tapınak Bankacılığı", Bilim ve Gelecek, Sayı 72, Şubat 2010, s.52-57; HEREDOTOS, Tarih, Çev. ÖKMEN, Müntekim, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006, s.180.

sağlanması için askeri güç gerekmekteydi. Aynı durum Akdeniz'de ticaret yapan gemilerin deniz korsanlarınca yağmalanmasının önlenmesi için de geçerliydi. Bunun için, güçlü bir donanmanın varlığının yanında, dönemin deniz ticaretine ihtiyacı olan tüm kentleriyle eşgüdüm içinde çalışacak bir ticaret organizasyonuna ihtiyaç bulunmaktaydı. Üstelik ticaret mesafesi ile ticareti yapılan malların miktarı ve değeri artıkça daha büyük bir organizasyon gereksinimi ortaya çıkmaktaydı.⁵⁷ Diğer yandan kendi topraklarında bulunan ticarete konu mallara (maden, kereste vb.) sahip olduğu için olsun veya önemli ticaret yollarının üzerinde olduğu için olsun, zenginleşen kentler iştah kabartıyordu.

Saldırmak veya savunmak için ordulara, ordu için ise eğitilmiş askerlere ihtiyaç duyuluyordu. Tüm bu savaş organizasyonunu başarabilmek için gerekli kurumları yaratmak, asker beslemek önemliydi. Küresel ticaret organizasyonunu başarmış tüccar sınıfı için savaş organizasyonunu finanse edebilmek hayati önemdedir. En azından sahip oldukları zenginlikleri koruma adına savunma duvarlarının inşa edilmesi, savaş gerci üretecek zanaatkarlar yetiştirilmesi ve en önemlisi üretimde bulunmadığı halde üretimden pay alacak olan profesyonel bir askeri bürokrasinin oluşturulması devletli bir toplumun nüvelerini oluşturması bakımından önemlidir.

Kent devletlerinin ortaya çıkmasından sonra bazı kıyı kentlerinin bir araya gelerek federe devlet halinde örgütlenmelere gittikleri de görülmüştür. Deniz ticaretinin güvenliği için güçlü bir donanma kurabilmek ve Akdeniz ticaretinin yukarıda bahsettiğimiz sorunlarını aşabilmek için daha güçlü ticaret birlikleri oluşturmak ihtiyacı, federe bir meclisin şemsiyesi altında toplanmaya neden olmuştu. Örneğin Likya Birliği bu tür bir birliktir ve bu birliğe dâhil olan tüm kent devletlerinin temsilci gönderdiği bir parlamento binasına sahiptir.⁵⁸

Bütün bu unsurlar, ister bir koloni olarak kurulsun, isterse ticaret yollarında eskiden beri varlığını sürdüren bir köy yerleşimi olsun, küresel pazaryerlerini oluşturabilen bütün yerleşimlerin, diğer

⁵⁷ KOPCKE, G., "The Cretan Palaces and Trade", The Function of the Minoan Palaces, R. Hagg ve N. Marinatos, (Eds), Stockholm, 1987, ss.255-259, s.257 vd.

⁵⁸ Günümüzde her şehirden seçilmiş vekillerin ülkenin sorunlarını çözüme kavuşturmak üzere bir 'meclis'te toplanmasının kökenini oluşturan antik çağ Likya Birliği Parlamentosu, Antalya Patara'da faaliyet göstermiştir. Bkz. DİNÇ, Senem, Hellenistik ve Roma Çağlarında Likya'da Kent Birlikleri, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

yerleşimlerden farklı olarak, bir biçimde merkezi yapılar oluşturarak kent devleti haline gelmelerini açıklıyor görünmektedir.

III. SİKKENİN İCADI

Yukarıda bahsettiğimiz ve uygarlığın nüvelerini oluşturan bütün dönüştürücü ilkel ticaret biçimleri insanlığı belli bir seviyeye ulaştırmış olsa da yine de uygulamadaki sınırlılıkları nedeniyle görünmez bir bariyeri aşamamıştı. Neydi o sınırlılıklar? Tarım teknolojisindeki gelişmeler, örneğin demir sabanın toprağı kolayca ve daha derinden kazılabilmesine imkân vermesi ve dolayısıyla verimin artmasıyla birlikte artık-ürün elde edilebilmişti. Bu sayede hem mübadele gelişmiş hem de çiftçilik dışında yeni meslekler ortaya çıkmış, aynı zamanda, uzmanlaşabilmesi için üretim aşamalarına katılmayan askeri bürokrasi - ve hemen ardından ortaya çıkacak olan siyasi bürokrasi- beslenebilmişti. Zaten zor yürüyen mal takası sistemi, uzmanlaşmanın ortaya çıkmasıyla birlikte iyice zorlaşmıştı. Sadece mimarların, mühendislerin, askerlerin ve diğer bürokrasinin maaşlarının mal ile karşılanması değil sıradan insanların gündelik hayatında da mal takası sınırlı imkanlar sunmaktaydı. Örneğin elinde av eti olan bir avcının, ihtiyaç duyduğu üzümle takas edebilmesi için öncelikle elinde üzüm bulunan birisini bulması gerekiyordu. Bulduktan sonra karşılaşılan ikinci zorluk ise av eti karşılığında ne kadar üzüm alınacağı hususunda önceden belirlenmiş bir konsensüsün olmamasıydı. Üstelik üzüme ulaşmak için kat edilecek mesafe uzadıkça av etinin bozulma ihtimalinin artması da takas ekonomisinin açmazlarından biriydi. Aynı şekilde şarap sevmeyen bir doktordan sağlık hizmeti alan bir şarap üreticisinin bu hizmet karşılığında verebileceği başka bir şeye gereksinmesi vardı. Ortaya çıkan kent devleti ve merkezi kurumların bile bu sorunu takas sisteminin sınırlılığı içinde çözebilmesi zordu. Bu tıkanıklık tam olarak insani bir kurgu olan sikkenin icadı ile aşılmış ve uygarlık tarihi bir sıçramaya daha tanıklık etmiştir.⁵⁹

Sikke yukarıda belirttiğimiz diğer mal-paralar gibi bir değişim aracı olarak ortaya çıktı. Burada para ve sikkenin ayrımını yapmak yerinde olacaktır çünkü sikke de bir paradır, fakat her para sikke değildir. Bildiğimiz gibi sikke bulunmazdan önce alışveriş ve ticarete, deniz kabukları, tarım ürünleri, tuz, çeşitli aletler, baltalar, ignotlar gibi 'para' olarak kullanılan ödeme ve değişim araçları bulunmaktaydı. Altın

⁵⁹ Bkz. HARARİ, s.183.

ve gümüş gibi değerli metaller de MÖ 24. Yüzyıldan beri Mezopotamya bölgesinde 'para' olarak kullanılmaktaydı. MÖ 7. Yüzyılda icat edilen sikke ise; ağırlığı ve içerdiği maden oranı ayarlanmış, üzerinde darp edilmiş bir arma veya işaret bulunan ufak bir metal parçasıydı. Sikke, değişim aracı olarak diğer paraların yaşadığı tüm zorlukları ve sınırlılığı aşmış, karmaşaya ve bu çeşitliliğe son verip ödeme aracını standart hale getirmiştir. Bu haliyle sikke, paranın en kullanışlı şeklidir.

Bu ufak metal parçasını değişim aracı niteliği kazandıran şey, kendisini darp ederek piyasaya süren tarafından kendisine atfedilen bir değerinin olması ve talep halinde taahhüt edilen değer üzerinden tekrar geri almanın garanti edilmesiydi. Atfedilen değer ya yapıldığı kıymetli madenin cins ve miktarıyla ya da üzerinde yazan miktar kadar bir karşılığın, bir kurumca/devletçe garanti/taahhüt edilmesiyle belirlenebilirdi. Sikke, ona sahip olanın ne kadarlık bir değere sahip olduğunu gösteren bir nevi borç senedi idi. Ancak verilen garantiye diğer insanlar tarafından güven duyulması halinde sikke piyasada çalışmaya başlayabilirdi.

İlk amacı ticareti ve alışverişi kolaylaştırmak olsa da sikke bir kez ortaya çıktıktan sonra, içinden çıktığı sosyo-kültürel ortamı hızla şekillendirmeye ve dönüştürmeye başlamıştır. Yavaş ilerleyen insanlık evrimi boyunca insanlığın oluşturduğu binlerce yıllık gelenekler ve yaşam biçimindeki değişim hızı artmış, sosyo-politik sonuçların da olduğu yeni bir döneme geçmiştir. Sikke kullanımına geçiş, politik anlamda devlet-para ilişkisinde, iktidar ve egemenlik göstergesi olarak da kullanılmasını beraberinde getirmiştir.

Uygarlığın gelişmesi için önce insanların güvenliğinin sağlanmasının önemi ortadadır. Sikkenin icadıyla birlikte uzmanlaşmaya başlayan devlet bürokrasisinin istihdamının kolaylaşması yanında, savaş döneminde ganimetten pay alan güvenlik bürokrasisine, barış zamanında da ücret ödenmesi mümkün olabilmıştır. Sikke kullanımı krala vergileri toplamada ve maaşları ödemede arpa ve buğday kullanımında çok daha büyük bir imkân sunmakta ve güç kazandırmaktaydı.⁶⁰ Bunun yanında devlet tarafından ve/veya devlete yapılan standart ödemelerin yapılabilmesine tanıdığı olanak bakımından da işlevi devrimseldir. Hatırlanacağı gibi deniz ticaretinin kentte yarattığı zenginlik, arazi mühendislerinin, mimarların

⁶⁰ HARARİ, s.188.

ve şairlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. Sikkenin yaygınlaşması toplumsal bir dönüşüm yaratmış ve hizmetler dahil tüm sektörlerde uzmanlaşmanın itici gücü olmuştu. Zanaatkarların başka bir mal karşılığında üretim yapma dönemi sona ermiş standart bir değişim aracının itkisiyle verimleri artmıştır. Başta tiyatro olmak üzere bütün sanat dallarıyla uğraşan sanatçılar sanatları için rahatça değer belirleyebilmiş olmalıydı. Öğretmenlik bu sayede önem kazanmış bilgi üretimi hızlanmıştı. Nitekim bu andan sonra bugünkü İzmir bölgesinde kurulmuş bulunan İonya'da, o zamana kadar insanın kendini ve dünyayı anlamlandırırken kullandığı mitolojik dünya görüşünün yerine, akla dayalı, bilgiyi temel alan ve soru sormayı, sorgulamayı öne çıkaran doğa felsefecilerinin ortaya çıkması tesadüf olmamalı. Gerçekten de: Anadolu coğrafyasının ürettiği bu filozofların ortaya koyduğu felsefe ile antik Yunan dahil tüm coğrafyada binlerce yıldır donmuş gelenek-görenek-inançlardan beslenen mitolojik dünya görüşü altüst olmuş ve temelden bir değişimin yolu açılmıştır.

Sikkeyle beraber Anadolu'da gerçekleşen bu dönüşümler nüfus artışına yol açmış, artan maden ve besin ihtiyacının da tetiklediği kolonileşme hareketlerini hızlandırmıştı. Fenike ve Anadolu tüccarların Akdeniz boyunca Afrika ve Avrupa kıyılarında kurdukları koloniler canlanmış, uygarlık buralara da yayılarak uluslararasılaşmaya başlamıştı. İnsanlar farklı dillerde konuşmayı, farklı hükümdarların tebaası olmayı, farklı tanrılara tapmayı sürdürseler de sikkeye olan ortak inanç zamanla tüm küreyi tek bir ekonomik ve kültürel bölge haline dönüştürdü.⁶¹ Sikke, akrabalık ilişkileriyle yürüyen küçük topluluk dinamiğinin üstüne çıkarak, çok daha büyük ve çok daha karmaşık bir toplumun örgütlenebilmesine olanak sağlamıştır. İyi bir kayıt tutma sistemi ve iyi örgütlenmiş bir bürokrasiyle birçok kent ve yüzbinlerce kişinin vergiye dayalı bir sistem altında yüz yüze gelmeden yaşayabilmesi mümkün hale gelmiştir. Lidya'nın elektron sikkelerinin ardından sikke basımının, kısa zamanda Ege ve Akdeniz dünyasına yayılmasıyla "polis" in bir *devolet* haline evrilmesi arasındaki korelasyon anlamlıdır.⁶² Siyasi yapılar ve gücün dağılımı noktasında etkili olan bu gelişmeler, -antik Yunanı etkilemesi oldukça yavaş seyretse de- M.Ö. 600'den sonra Atina'da Solon'un yasalarına da kaynaklık etmiştir.

⁶¹ HARARİ, s.189.

⁶² HOWGEGO, Christopher, Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi, Çev. TEKİN, Oğuz, Homer Kitabevi, İstanbul, 1998, s.3-4.

Tiranlık yönetimleri altındaki Atina'da devlet memuriyetinde bulunma imtiyazını elinde tutan soylu erkeklerin bu hakları ellerinden alınmış, miras yoluyla geçen haklar ve diğer feodal ilişki ve makamlara yaslanan aristokrasi gücünü büyük oranda yitirmişti.⁶³

SONUÇ

Makalenin amacı genelde devletli toplumların özelde antikçağ kent devletinin ortaya çıkmasında ticaretin ve paranın oynadığı belirleyici rolü ortaya koymaktır. Devletin ortaya çıkışıyla ilgili pek çok teori olmakla birlikte, bu makalemizde söz konusu dönüşümün değiş tokuş ve pazaryeri ekonomisiyle başladığının altı çizilmiştir. İlkel armağandan ilkel değiş tokuşa ve ardından takastan sikkeye sürüp giden ticari ilişkilerin toplumları geliştirici ve dönüştürücü bir tarafı olduğu görülmektedir.

Avcı toplayıcı toplulukların arasındaki eşitlikçi yapının, yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte otomatik bir biçimde değiştiği, toplumun içinde oluşan yeni sosyal ortamın kendiliğinden derin yarıklara dönüşüp toplumsal katmanları oluşturduğu söylenemez. Nitekim günümüzde dahi yerleşik hayata geçmiş ve tarım ekonomisini yürüten ilkel toplulukların varlığı ve halen devletli bir toplum yapısına geç(e)memiş olmaları bize bu değişimi sağlayan dinamiği başka bir yerde aramamız gerektiğini düşündürüyor. Üretim fazlasına ihtiyaç duyulmayan ilk çağların köy yapılanmalarının bazılarının armağan/potlaç ekonomisinde kalırken bazılarının kent devleti haline gelebilmelerinin nedeni "pazaryerini" oluşturabilmeleri ve fakat daha önemlisi bu pazarları uluslararası ticarete açmayı başarmış olmalarıdır. "Pazar ekonomisinin" ortaya çıkması ve ardından "para ekonomisinin" yerleşmesi, üretilen tarım ürünlerinin "ticarileşmesi"ne imkân vermiştir.

İlkel değiş tokuşun başlamasının kurumlaşmış siyasal iktidarlara ortaya çıkarmada etkisinin sınırlı kaldığı görülüyor. Ancak basit yerel pazaryerinden karmaşık uluslararası pazaryerlerine geçişle birlikte kurumsal yapılara duyulan ihtiyacın devletli topluma geçişe giden yolun taşlarını döşediğini belirtmek gerekir. Sonuç olarak devletli yapıya geçiş, ilk uluslararası pazaryerlerinin kurulmasıyla başlamıştır. Makalede kara ve özellikle deniz üzerinde ticaret ağları oluşturmayı başaran toplumların yeni sosyo-politik yaşam örüntüleri oluşturarak,

⁶³ WEATHERFORD, s.51.

nasıl devletli toplumlar haline geldikleri gösterilmeye çalışılmıştır. Bu süreç, 'tüccar' sınıfının fark yaratan katkıları sayesinde bir taraftan kültürlerarası diyalogu ve etkileşimi başlatmış, diğer taraftan ticaret ekonomisinin sürdürülebilir kılınabilmesi için gerekli siyasal yapıları oluşturmuş ve devletsiz ve eşitlikçi ilkel komünal bir toplumdaki devletli topluma geçişin dinamosu olmuştur. Zenginlik yaratan ticaretin sürdürülebilirliğini sağlamak adına ihtiyaç duyulan güvenlik tedbirlerinin organizasyonu ve pazarın denetimine yönelik kuralların saptanması ihtiyacı, kurumların ve bürokrasinin varlığını meşru hale getirmiştir. Nasıl ki 1640 İngiliz ve 1789 Fransız burjuva devrimleri milli pazarı oluşturmak için feodaliteye son verdiyse, benzer durum antik dönem içinde geçerlidir; Kent devletlerinin oluşumunda tüccarların rolü de budur.

İlk dönemler deniz kabuğundan tuza, arpadan kürke pek çok mal, para yerine kullanılmış, ancak takas sisteminin sınırlılıkları içinde yürüyen ticaretin önü Lidyalıların sikkeyi bulmasıyla aşılmıştır. Değişime konu olan ve para yerine kullanılan mal ve değerli metallerin ağırlık standartlarının belirlenmesi işi toplumsal bazı kurumların varlığını zorunlu kılmıştır. Yerel otoritenin ve tapınakların bu konuda öne çıktığını görmekteyiz. Bu dini ve dünyevi otorite odaklarının vergi, haraç, hediye ve ganimet olarak biriktirdikleri servetler onlara mal-pananın standartlarını belirleme olanağını vermiş ve giderek merkezi bir güç haline gelmelerini sağlamıştır. Özellikle değerli metallerin tartım yoluyla saflığının tespiti noktasında ticari hakemlik görevleri giderek yaşanan hukuki uyuşmazlıklara da teşmil edilmiş ve bu durum otoritelerini kurumlaştırmıştır.

KAYNAKLAR

- AKTÜRE, Sevgi, Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- ALEXIOU, Stylianos, Minos Uygarlığı, Çev: Elif Tül Tulunay, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1991.
- ALPARSLAN, M., Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2010.
- AYDIN, Nafiz, Hammurabi Yasaları, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.
- BARCLAY, Harold, Efendisiz Halklar, Çev. Zarife Biliz, Versus Yayınları, İstanbul, 2010.
- BATTERA, Jean, Mezopotamya Yazı Akıl ve Tanrılar, Çev: Mehmet Emin Özcan, Ayten Er, Dost Yayınları, Ankara, 2012.
- BRAUDEL, Fernand, Uygarlıkların Grameri, Çev. M. Ali Kılıçbay, 2. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara, 2001.
- CARRADICE, Ian -Price, Martin, Hellen Dünyasında Sikke, Çev. Oğuz Tekin, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001.
- CHILDE, Gordon, Tarihte Neler Oldu, Çev. M. Tunçay-A Şenel, Alan Yayınları, İstanbul, (tarihsiz).
- CLASTRES, Pierre, Devlete Karşı Toplum, Çev. Mehmet Sert – Nedim Demirtaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991.
- CLASTRES, Pierre, Vahşi Savaşının Mutsuzluğu, Çev. Alev Türker – Mehmet Sert, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1992.
- CLASTRES, Pierre ile söyleşi, <http://www.art-izan.org/artizan-arsivi/pierre-clastres-ile-soylesi/2008>, Er:22.10.2020.
- ÇALIŞKAN, Zehra Doğan, İktisada Giriş II, Editör: Serkan DİLEK, Beta Yayınları, İstanbul, 2019.
- DİNÇ, Senem, Hellenistik ve Roma Çağlarında Likya'da Kent Birlikleri, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.
- DOĞAN, İ. Banu, Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- DURKHEIM, Emile, Toplumsal İşbölümü, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, 2018.
- EAGLETON, Catherine ve Jonathan Williams, Paranın Tarihi, Çev. Fadime Kahya, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.

- ERGİN, Feridun, Para Politikası, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1975.
- FINLEY, M.I., Antik Çağ Ekonomisi, Çev. Hatice Palaz Erdemir, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.
- FOSTER, B. R., Agoranomos and Muhtasib, Journal of the Economic and Social History of the Orient, 13(1), ss.128-144, 1970.
- GRAEBER, David, Anarşist Bir Antropolojiden Parçalar, Çev. Bengü Kurtege-Sefer, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2012.
- GÜNBATTI, Cahit, Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 89, Kayseri, 2017.
- HARARİ, Yuval Noah, Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi, Çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul, 2015.
- HARRIS, Marvin, Yamyamlar ve Krallar: Kültürlerin Kökenleri, Çev. M. Fatih Gümüş, İmge Yayınevi, Ankara, 1994.
- HAVILAND, William A., Kültürel Antropoloji, Çev. Hüsamettin İnanç, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.
- HEREDOTOS, Tarih, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006.
- HOWGEGO, Christopher, Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi, Çev. Oğuz Tekin, Homer Kitabevi, İstanbul, 1998.
- ILDIZ, Erkan, "Tarihte Tapınak Bankacılığı", Bilim ve Gelecek, Sayı 72, ss.52-57, Şubat 2010.
- ILDIZ, Erkan, Eski Çağ'da Bankacılık ve Bankerlik, Türkiye Bankalar Birliği Yayın No: 297, İstanbul, 2013.
- KALKAVAN, Hakan, Medine Pazarı Perspektifinde Muhtesib ve Agoranomos Karşılaştırması, Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi, C.1, S.11, ss.56-63, 2018.
- KAYA, Mehmet Ali, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Pegem Akademi, Ankara, 2016.
- KOPCKE, G., "The Cretan Palaces and Trade", The Function of the Minoan Palaces, R. Hagg ve N. Marinatos, (Eds), Stockholm, ss.255-259, 1987.
- KRAMER, Samuel Noah, Sümerler, Çev. Özcan Buze, Kabalıcı Yayınları, 2002.

- LOCKE, John, Yönetim Üzerine İkinci İnceleme, Çev. Fahri Bakırcı, Ebabil Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2012.
- MANN, Michael, İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları, Çev. E. Saraçoğlu vd., C.1, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.
- MAUSS, Marcel, Armağan Üzerine Deneme -Arkaik Toplumlarda Değiş Tokuşun Biçimi ve Nedeni, Çev. Nihan Özyıldırım, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.
- MEDA, Dominique, Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?, İletişim Yayınları, 1995.
- MIEROOP, Marc Van De, Antik Yakındoğu'nun Tarihi, Çev. Sinem Gül, Dost Yayınları, Ankara, 2006.
- MIEROOP, Marc Van De, Babil Kralı Hammurabi, Çev. Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Bası, İstanbul, 2017.
- MUMFORD, Lewis, Tarih Boyunca Kent, Çev. Gürol Koca-Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, 2007.
- ÖZBUDUN, Sibel-Uysal, Gülfem, 50 Soruda Antropoloji, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2012.
- ÖZCAN, Mehmet Tefik, İlkel Topumlarda Toplumsal Kontrol, Özne Yayınları, 1998.
- ÖZÜDOĞRU, Ş. Antik Çağ Kentlerinde Siyasi, Sosyal, Kültürel ve Ticari İşlevli Bir Mimari Form: Agora, Ayrıntı Dergisi, C.3, Sayı 22. 2015.
- POLANYİ, K., Büyük Dönüşüm (Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri), Çev. Ayşe Buğra İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- RICHARDSON, M. E. J., Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary, 2000.
- ROUSSEAU, J. J., İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine, Çev. Hakan Zengin, Morpa Yayınları, İstanbul, 2003.
- SAHLINS, Marshall, Taş Devri Ekonomisi, Çev. T. Doğan- Ş. Özgün, BGST Yayınları, İstanbul, 2010.
- SCHNEIDER, Harold K., Livestock and Equality in East Africa, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1979.

- SEDILLOT, Rene, Değiş Tokuştan Süpermarkete, Çev. Esat Mermi Erendor, Dost Yayınları, Ankara, 2005.
- SMITH, Adam, Milletlerin Zenginliği, Çev. Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.
- SOMBART, Werner, Burjuva, Çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.
- UYGUN, Oktay, Devlet Teorisi, XII Levha Yayınları, İstanbul, 2014.
- WEATHERFORD, Jack, Para, Çev. İnönü Korkmaz, Maya Kitap, İstanbul, 2019.
- WILKINSON, T. J., Archaeological Land scapes of The Near East. The University of Arizona Press, Tucson, 2003.
- WYCHERLEY, R. E., Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?, Çev. Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- TOK, Gökhan, "Antik Çağın Tüccarları: Fenikeliler" Tübitak Bilim ve Teknik, Subat 2001.